

УДК 7.011.4

Арсен КОЛОДКО,
аспірант Львівської
національної академії мистецтв

ЕЛІТАРНА КУЛЬТУРА В СУЧАСНОМУ СВІТІ, ЯК ПРОТИВАГА МАСОВІЙ КУЛЬТУРІ СПОЖИВАННЯ

У статті акцентується увага на елітарному типі культури, що являється противагою масовим культурно-мистецьким явищам. Розглянуто розвиток елітарного культурного середовища у світі та в Україні на прикладі зразків давнього та сучасного мистецтва. Висвітлено судження та гіпотези авторитетних науковців стосовно розвитку суспільної культури у елітарному напрямі та формування нового соціуму пов'язаного з ним. Охарактеризовано сам тип елітарної людини як представника окремої суспільної групи (касти), та як творця зразків різножанрової культури для загальної категорії споживачів.

Ключові слова: еліта, маса, науковець, культура, суспільство.

В статье акцентируется внимание на элитарном типе культуры, которая является противовесом массовым культурно-художественным явлениям. Рассмотрено развитие элитарной культурной среды в мире и в Украине на примере образцов древнего и современного искусства. Освещены суждения и гипотезы авторитетных ученых относительно развития общественной культуры в элитарном направлении и формирование нового социума связанного с ним. Охарактеризован сам тип элитарного человека как представителя отдельной общественной группы (касты), и как создателя образцов разножанровой культуры для общей категории потребителей.

Ключевые слова: элита, масса, ученый, культура, общество.

The article focuses on the type of elite culture that is a counterbalance mass cultural and artistic phenomena. The development of elitist cultural environment in the world and in Ukraine on the example of samples of ancient and modern art. Lit judgments and hypotheses reputable scientists on the development of public culture in an elitist direction and the formation of the new society associated with it. Characterized by the very elitist type of man as the representative of a separate social group (caste), and as the Creator of samples of different genres of culture for the General category of consumers.

Key words: elite, mass, scientist, culture, society.

Актуальність теми дослідження. В зарубіжній науці європейська художня культура кінця XIX– поч. XXI ст. співвідноситься з модерними і постмодерними проектами, що зазвичай позиціонуються як актуальні запити сучасності. Культурний розвиток європейської культури в останній третині XX ст. фактично завершує формування своїх означень і на межі XX–XXI ст. переходить до інтенціонально-функційної фази, для якої характерним є моделювання і оперування не лише здобутками попередніх періодів розвитку, але й тими, які були відкриті та

сформовані в межах авангардної естетики сучасності [11, с. 313]. На даний час існує розмитість понять у багатьох стильових напрямках культури та мистецтва. Індивід існує у просторі побудованому культурою. Реклама, преса, телебачення, Інтернет, радіо, література, образотворче та ігрове мистецтво – це демонстрація давніх та найновіших досягнень у сфері культури. Культурне середовище впливає на розвиток суспільства, і у сукупності з іншими чинниками формує певний тип особистості. Що глибший зв'язок цього середовища з теорією та історією культури, то міцніше

закріплюються під час формування особистості людини такі поняття як патріотизм, гуманізм, самопожертва в ім'я великої благородної ідеї, тощо. Споживаючи культурні цінності, суспільством закріплюються і передаються із покоління в покоління глибинні почуття, знання, норми поведінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що проблема протистояння елітарної культури масовій все частіше викликає інтерес у дослідників різних культурно-мистецьких сфер. Дане питання у своїх публікаціях висвітлювали такі вчені як: І. Волошко [2], О. Івашина [3], К. Леш [7], А. Магнетті [8], А. Могильний [9], А. Нікітіна [10], О. Опанасюк [11] та інші. Дані науковці у своїх працях значну увагу приділяють людській особистості, її культурному світогляду, здатності до культуротворчих процесів. Чимало з них покликаються на культурологічні та філософські напрацювання дослідників попередніх історичних епох, що допомагає чіткіше прослідкувати ситуацію в культурній сфері періоду сучасності. Так у монографії А. Могильного під назвою «Культура і особистість» зазначено слова мислителя і натураліста епохи пізнього середньовіччя Джордано Бруно, який у своїх трактатах стверджував, що для того, аби стати людиною, необхідно вигнати з себе торжествуючого звіра, а таке можливо лише за умови прилучення до надбань людської культури. Тотожну думку висловив і німецький філософ Гегель у своїй праці «Феноменологія духу». В ній дослідник розглядав проблему людини крізь призму освоєння нею культури [9, с. 33].

У кінці ХХ століття серед західних теоретиків сучасної культури все популярнішою ставала думка про маскарадний, карнавальний вигляд суспільного життя, де політика, економіка, комерційні зразки різножанрового мистецтва трансформувалися у всезагальний шоу-бізнес. У праці І. Ільїна, що має назву «Постмодернізм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа», твердженням такого порядку речей стає актуальна фраза В. Шекспіра: «Увесь світ — театр...», і створення нової теорії театру стає рівноцінним

створенню нової теорії суспільства [4, с. 184].

Існують певні категорії індивідів, котрі не сприймають подібних порядків цивілізаційного устрою. Вони відчують дискомфорт у «світі театру» і прагнуть від нього відмежуватися шукаючи собі подібних за способом життя, за естетичними і культурними смаками. Світ для них надто шумне середовище, а такі індивіди прагнуть відпочити від шуму у власноруч створеному просторі.

Американський письменник Оскар Уайльд у 1891 році видав книгу під назвою «Людська душа при соціалізмі». В ній письменник стверджував, що соціалізм можна побудувати лише завдяки так званим «агітаторам» – людям, котрі виступатимуть окремим суспільним класом, що призводитиме в рух цивілізацію. Людина маси за О. Уайльдом надто вбога в інтелектуальному плані для того, щоб досягнути всі тонкощі планування будь-якої цивілізації. Людина маси без чітких вказівок і роз'яснень «агітаторів» здатна лише на анархію та хаос. Агітатори – це політичний еквівалент митців, бунтарів, порушників спокою, протестувальників стосовно усталених норм. З митцями таких людей об'єднує ненависть до влади, презирство до традиції і відмова від вихвалання власних дій суспільством маси. Агітатори і митці прагнуть догоджати лише самим собі. Це вимальовує у їх характерах вищі прояви індивідуалізму. Вони ігнорують натовп. Вони – це аристократи, які збурюючи масову свідомість своїми ідеями, вчинками, політичними, культурними чи мистецькими проявами, завжди залишаються у своєму просторі не пускаючи туди нікого окрім собі подібних [7, с. 183]. Це спосіб формування суспільного прошарку, який володіє тими якостями, що надають йому право називати себе суспільством еліти, та сповідувати власну культуру, котра є доступною лише їм.

У середині ХХ ст. один із відомих романістів епохи постмодерну Джон Фаулз запропонував розділити суспільство на «Небагатьох» і «Масу». Його ідея полягала в тому, що категорії «Небагатьох» і «Маси» паралельно співіснують у кожній людині, а поділ здійснюється не у взаємовідносинах

між людьми, а у внутрішньому світі кожного індивіда. У своєму дослідженні «Аристос» (1964 р.) Д. Фаулз говорить, що всім потрібно по можливості виховати в собі «Аристос» – краще у кожній людині для різних життєвих ситуацій. За словами вченого індивід не може бути завжди попереду завоювавши всього лиш одну перемогу. За першість у соціумі потрібно постійно боротися. Щоденно індивід повинен демонструвати собі і оточуючим, що в його внутрішньому світі перемагає все найкраще – «Аристос». Цю якість Д. Фаулз прослідковує у кожній людині, незалежно від її соціального стану, расової чи релігійної приналежності. Щоб збудувати власну елітарність душі та розуму за Д. Фаулзом потрібно прийняти власну обмежену свободу, прийняти власну відповідальність за свої вчинки, не звинувачувати у невдачах оточуюче суспільство. Потрібно усвідомити власні специфічні таланти і використати їх на те, щоб гуманізувати себе і, власним прикладом досконалості впливати на оточуючих. Такі рішення будуть найкращим проявом власної неповторності, духовної вишуканості, елітарності [10, с. 105].

Метою статті є аналіз протистояння елітарної культури масовому споживацькому культурно-мистецькому середовищу.

У культурних прошарках можна виділити культуру сакральну (священну) і культуру буденності. Перша функціонує у особливому стані соціальної діяльності – високих переживаннях єдності, злиттях з іншими, часто за посередництва релігійних почуттів в найбільш значущих для цього суспільства явищах. Сакральна культура виділяється від буденної особливими нормами поведінки і створенням особливих символів. Ці норми можуть бути як жорсткими з точки зору потреб їх дотримання так і навпаки все дозволеними у плані несприйняття представниками прошарку сакральної культури норм культури повсякдення. В сакральній культурі можуть взаємодіяти між собою аполонівське і діонісійське начала. Культура сакрального типу – це культура з обмеженим колом її цінителів, і має характер елітарної [2, с. 56-57.]. Як висновок з вищезазначеного – «елітарна культура» є субкультурою привілейованих груп суспільства, харак-

терна принциповою закритістю, духовним аристократизмом і ціннісно-сутнісною самодостатністю. Апелюючи до обраної меншості своїх суб'єктів, які як правило є водночас її творцями і адресатами, елітарна культура свідомо і послідовно протистоїть культурі більшості (чи масовій культурі в широкому її значенні). Елітарна культура потребує постійного контексту масової культури. Вона засновується на механізмі відштовхування цінностей і норм, котрі запроваджені у культурі масовій, на руйнуванні складених стереотипів і шаблонів маскульту (включаючи їх пародіювання, висміювання, іронію, гротеск, полеміку, критику, відторгнення, тощо) [6, с. 388-389].

Значною є проблема елітарної культури в суспільствах, де протистояння її культурі масовій практично вичерпують все розмаїття проявів культури національної як цілого. Національна культура в свою чергу в рівній мірі протистоїть елітарній та масовій культурам як ціннісно-смысловим крайнощам. Це є характерним частково для культур, які мають бінарну структуру і схильні до інверсійних форм історичного розвитку (слов'янська культура, і типологічно близькі їй культури, для котрих в основі лежить любов до своєї нації, фольклору, релігійних і народних традицій). Послідовники такого типу життя з раннього дитинства вибудовують власний духовний світ, котрий базується саме на національних зразках культури.

Формування власної вищої культури – це індивідуальне завдання кожної людини, котре вона повинна вирішувати самостійно, не звертаючись по допомогу ні до держави, ні до соціальних інститутів. На сучасному етапі світового розвитку постає проблема зростання кількості населення і його споживацького ставлення до досягнень цивілізації, спостерігається брак позитивних творчих пошуків. Як вважає італійський психолог Антоніо Магнетті у своєму дослідженні «Проект «Людина»» суспільство сьогодення страждає від того, що є гостра нестача творчих людей, котрі були б здатні на духовне, культурне і наукове відродження соціуму заради створення вищої культури, котра об'єднає людство з іншими цивілізаціями [8, с. 11].

Клінічні дослідження А. Магнетті у сфері психології підтверджують, що у всьому світі є недостатня кількість творчих особистостей з високими інтелектуальними показниками. У світі відчуваються запрограмовані стандарти розвитку цивілізованих країн – від музики до живопису; від політики до управління у фінансових сферах. Суспільству бракує людей здатних на високі звершення. На даний період всі види комунікацій спрямовані на розповсюдження простої за змістом, ізоморфної культури, яка за своєю суттю однаковою і швидко стандартизується як об'єкт для споживання людиною маси. Цей фактор нівелює поняття, що людина як особистість відрізняється від інших в першу чергу неповторною унікальністю своєї особистості. Маса ніколи не створить геніальне – геніальне це прерогатива індивіда.

В основу народження нової людини, яка не зіллється з масовим суспільством має проектуватися не абстрактна теорія, філософські роздуми, чи суспільна думка, а в першу чергу природній критерій внутрішньо присутній справжній особистості. Кожна людина спочатку отримує душу, а вже потім мову, культуру, історію. Тут мова йде не про релігію чи реінкарнацію, а про вічний розум життя, який дозволяє індивіду робити високі духовні подвиги [8, с. 14].

Діалог «еліта – маса» є провідним методологічним принципом аналізу соціальної структури. Широкого застосування набув і термін «субеліта», прихильники якого відстоюють пірамідальну модель суспільства. Активно використовується термін «контреліта» для позначення лідерів «соціальних низів» – керівників лівих партій, профспілок тощо [1, с. 65-66].

Історик середньовічної культури Ален де Лібера вважає, що до елітарного (інтелектуального, високого) типу людей належать професіонали розумової праці, метри високої думки, клірики, релігійні вожді. Про таких індивідів писав у своїй книзі «Інтелектуали у середні віки» французький історик Ле Гоф. За його визначенням термін «інтелектуал» вживався щодо людей, які працювали «зі словом та думкою», «жили не на земельну ренту і не були

змушені заробляти на прожиття ручною працею».

Для розуміння певного типу людини еліти – людини культури (інтелектуала) – варто прослідкувати народження інтелектуального елітарного ідеалу як такого. У середні віки – інтелектуальні люди самі стверджували свою відмінність. Для них це була самоповага і самооцінка. Університетські представники інтелектуальної течії припускали те, що на їх думку повинне складати життя філософа. Для них усі накопичені знання були ремеслом. Вони самі визначали для себе коло цінителів цих знань та культурної спадщини загалом.

Середньовічний університет за суженням Ле Гофа був місцем виховання еліти на зразках богослов'я та християнської культури. На переході XIII ст. до XIV ст. постає два типи інтелектуалів: ті, хто створював культурне і філософське життя, виходячи з ученя минулого і ті, хто жив цим життям, втілюючи у своїх творах суспільну картину свого часу. Наукові думки останніх перекликалися із світським життям, через що їх погляди на загальну картину соціуму мали посередницький, а подекуди й маргінальний характер. В Італії таким посередником був Данте Аліґ'єрі, в Німеччині – Майстер Екхарт [3, с. 103-107].

При аналізі існування в християнській середньовічній, ранній ренесансній науках, та сучасній буржуазній соціології різних точок зору на зміст терміну «еліта», сформувалася позиція американського соціолога Р. Міллса, одного з лідерів «нових лівих». У західній елітології його зазвичай відносять до прихильників інституціонального підходу до еліти. Однак вони схильні ігнорувати специфіку позиції Р. Міллса, який стоїть дещо окремо в буржуазній соціології. Науковець визнає поділ сучасного американського суспільства на еліту і масу, і водночас викриває державно-монополістичну систему. Розрізняються аналітичний і нормативний підходи до поділу суспільства на еліту і масу. Термін «елітаристів» застосовується лише до тих, хто (подібно Х. Ортезі-і-Гассету) бачить свій ідеал і норму в елітарній суспільній структурі. Р. Міллс, признаючи елітарність капіталістичного суспільства,

викриває фальш буржуазної демократії. Такий ідеал є далеким від елітарності. Найбільш відомою у плані вивчення поняття еліти в сучасному світі є праця Р. Мілса «Владна еліта», що присвячена політичній і бізнес-еліті Сполучених Штатів Америки. Цей прошарок людей, за словами науковця, складається з людей, котрі займають такі позиції, які дають їм можливість піднятися над середовищем звичайних громадян і приймати рішення, які мають часто історично важливі наслідки у багатьох сферах суспільної діяльності. Вони керують найважливішими ієрархічними інститутами та організаціями сучасного суспільства. Цій еліті підвладні великі корпорації, вона управляє механізмом державної влади і претендує на її прерогативи. Її представники займають в соціальній системі стратегічні командні пункти, в яких нині зосереджені дійові засоби, що забезпечують владу, багатство і популярність, якими вони користуються. Пануюча еліта за судженням Р. Мілса не складається з людей, правлячих поодиноці. Їх найбільш важливі ідеї та рішення є найчастіше підказані радниками і консультантами, трибунами і творцями громадської думки.

Еліти мистецтва – це часто представники великого шоу-бізнесу, власники кінокомпаній, та телевізійних корпорацій. Переважна більшість мистецької еліти Заходу є творцями культури для мас, в яких в свою чергу розвинувся синдром споживачтва. Культура, яка твориться для маси, існує у вигляді екранної, зримої, видовищної продукції. Масовий споживач сплачує за задоволення, в результаті чого за всю історію творення популярної різножанрової культури сформувався потужний комплекс величезного бізнесу, в який входять нарощувані роками медіа-імперії, котрі мають своїх власників – представників еліти з найвищих кіл суспільства, які відомі у всьому світі. Це еліта – виробник культури для задоволення естетичних потреб масового споживача, завдяки чому у 1970-і рр. у суспільних науках починає використовуватися поняття «актуальна культура», до якої можна віднести і елітарний тип культури для вузького кола поціновувачів (кінофільми арт-хаусу, нова симфонічна

музика, образотворче мистецтво у всіх своїх проявах).

XX століття – це певне протистояння між культурою еліт та мас, що часто має розмиті межі і доповнює одна одну. Це поняття вперше застосував Л. Н. Коган для позначення цінностей культури, котрі реально функціонують у суспільстві в конкретну епоху. Однак їх функції змінюються в результаті нових духовних потреб людей. У той же час ці цінності в ході свого формування керують духовними потребами суспільства. Визначення перспектив розвитку культурних цінностей та інститутів, на думку дослідника, повинно було бути доповнено аналізом перспектив розвитку культурних потреб населення [5, с. 14].

Культура – це процес, безперервної зміни, діалектичної взаємодії традицій і новаторства, наступності і змін. Здійснюється поступове оновлення культури, як елітарної так і масової. Окремі елементи культури відходять в минуле, і стають цінностями музеїв. В актуальній культурі специфічним є те, що в ній виражено дійовий, функціонуючий початок культури. Це «готівкова культура», що виражає в масштабі суспільства масове, типове, панівне. Особливу увагу Л. Н. Коган приділив проблемам цінностей актуальної культури – тій «аксіології повсякденності», яка в наші дні привернула увагу культурологів, антропологів і соціологів. Важливим є питання кордонів між загальною і професійною культурою. Аналіз «актуальної культури» лежить в іншій площині, ніж виділення різноманітних видів культури. Л. Н. Коган виділив п'ять шарів актуальної культури:

Загальнолюдські, неминущі цінності. Цей шар порівняно невеликий за обсягом, має інтернаціональний характер;

Національна класика. Частина світової культурної спадщини, особливо поважана тією нацією, в якій вона сформувалася. В інших країнах вона менш відома широким масам, будучи надбанням переважно фахівців;

Твори культури минулого і сучасності, підтримувані одними культурами (напрямами, школами), але відкинуті іншими;

«Культурний потік» – найширший, безупинно мінливий шар. У ньому можуть виявитися і чудові твори, які з часом можуть стати класикою, але основна маса його творів приречена на забуття;

Раніше «незатребувані» цінності, які тепер отримують свою аудиторію (по своїй суті можуть позиціонуватися як зразки елітарної культури).

Структурування елітарної культури ХХ-ХХІ ст. не є лінійно-прогресивним. Те, що ще не вкоренилося, не отримало своєї належної оцінки з боку соціуму не має до цього типу культури відношення. Явища елітарної культури не завжди актуальні. Те, що відкидалося одними поколіннями, може у змінених умовах бути сприйнято іншими. Елітарна культура презентує себе і як субкультурний феномен. Завдяки суспільному поділу на окремі культурні відгалуження із своєю ієрархією і принципами поведінки, представники кожної з таких «гілок культури» можуть створювати щось оригінальне і неповторне. Ці надбання з часом зможуть залишитися або високими, духовними, або простими, маргінальними, здатними лише нівелювати загальнокультурні цінності.

Елітарне і масове у світовій культурі завжди існують поряд і часто доповнюють одне одного, незважаючи на той аспект, що мистецтво еліти завжди прагне йти всупереч законам масової культури. Чимало масових зразків мистецтва контактуючи з елітарними частково, а то й повністю можуть переймати його естетику. Теми духовності і моральності, які починають домінувати над розважальною складовою у масовій культурі надають їй певного елітарного забарвлення. Прикладом цьому можуть слугувати різні види культури, зокрема такі як музика, кіно, театр. У сучасній рок музиці з'явилися наближені до елітарного типу творчості співаки та формації такі як: «Пінк Флойд» «Стінг» Пітер Гебріел «Алан Парсонс Проджект» «Квін», Філ Коллінз в яких на зміну важкій басово-ударній какофонії, притаманній більшості гуртів, приходять вишуканість і самобутність звучання. Багато високого і духовного прослідковується і у середовищі сучасної поп музики. Завдяки творчості таких виконавців як Майкл Джексон, Ліонел

Річі, Даяна Росс, Рей Чарльз, Тіна Тьорнер, Боб Ділан суспільству прививалося розуміння світових проблем, викликалося співчуття до потребуючих, знедолених представників соціуму, до потерпілих у збройних конфліктах, чи екологічних катастрофах.

У кіно наближеною до елітарної по своїй мистецькій структурі є творчість таких режисерів як: Девід Лінч (стрічки «Бабуся», «Людина-слон»); Стенлі Кубрик («Космічна одісея-2001», «Спартак»); Андрій Тарковський («Дитинство Івана», «Сталкер»); Стівен Спілберг («Список Шиндлера», «Штучний інтелект»); Френсіс Форд Коппола («Легенда про Суріотай», «Люди дощу»); Едвард Цвік («Останній самурай», «Доблесть») та інші. В театральному мистецтві з появою жанру мюзиклу та рок-опери можна згадати проекти Ендрю Ллойд Вебера «Привид опери», «Коти»; мюзикл «Знедолені» – Клода-Мішеля Шенберга; «Ромео і Джульєтта» – твір Жерара Пресгурвіка; «Нотр-Дам-де Парі» – мюзикл поета і драматурга Люка Пلامондона.

В українському культурно-мистецькому середовищі, окрім класичної спадщини образотворчого та виконавського мистецтва попередніх періодів, існує чимало зразків творчості, що з'явилися в середині ХХ – на початку ХХІ століть. Вітчизняна елітарна і масова культура по своєму наповненню часто перекликається з народними традиціями, високими ідеалами патріотизму, духовності, любові до батьківщини, тощо. Це часто можна спостерігати у різних видах виконавського мистецтва, таких як опера, театр, кінематографія, популярна естрадна музика. Поряд з корифеями української класичної музики, такими як: М. Скорик, І. Шамо, А. Кос-Анатольський постають виконавці та композитори Т. Петриненко, І. Білозір, А. Матвійчук, Н. Яремчук, В. Зінкевич, Н. Матвієнко, І. Бобул та інші. Театральне та кіномистецтво знане такими самобутніми постатями як: Є. Шах, А. Бучма, Н. Копиржинська, О. Довженко, Б. Ступка, Ф. Стригун, А. Роговцева, К. Степанков, І. Миколайчук, С. Параджанов. Багато вистав та кінострічок створених за участі знаних українських артистів були створені для масової публіки, однак завдяки особливому

творчому підходу до роботи, високим, моральним ідеям закладеним в них режисерами, сценаристами та акторами таке мистецтво всерйоз зацікавлює мистецьку еліту не лише в Україні, а й в світі.

Висновки. Отже, проаналізувавши культурологічні праці дослідників стосовно питання взаємодії у сучасному світі елітарної і масової культур на прикладі різних видів мистецької діяльності, можна зробити висновок, що досліджувані нами види культури можуть як протистояти одна одній, так і бути взаємодоповнюючими (що на конкретних прикладах нами було зазначено). Основи культури мають свої особливості. Їх можуть створювати і підтримувати інтелектуально свідомі індивіди. Для змін у духовному плані індивід повинен змінити своє духовне положення в цьому світі. Люди нової очищеної культури повинні будуть формувати в собі норми не споживацького світогляду, а власну самопожертву в ім'я того, що може мислитися як вищі цінності. Прикмети духовної позиції необхідні для відродження культури. Представники нової культури вестимуть боротьбу в свідомості людини маси з «хлібом та видовищами», які заважають проявити останній високі духовні та моральні переживання як особистості. Однак завдяки постійним технологічним нововведенням будь-яка культура більше механізується, втрачаючи свої етичні і моралізуючі фактори. Змінити ситуацію у суспільстві в цьому плані можна буде завдяки ініціативним та творчим індивідам, котрі маючи досвід роботи зможуть на практиці реалізовувати соціальні, освітні і культурні програми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашин Г. К. Современные теории элиты: Критический очерк. / Г. К. Ашин – М. : Международ. отношения, 1985. – 256 с.
2. Волошко И. Е. Культурология. Интегративный курс : учеб. пособие / [И. Е. Волошко, Б.Г. Мачульский, А.А. Машталер и др. ; под. общ. ред. И. Е. Волошко]. – К. : КНЕУ, 2009. – 383(1) с.
3. Івашина О. Загальна теорія культури / О. Івашина. – К. : вид. нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія» 2008. – 215 с.
4. Ильин И. Постмодернизм от истоков до конца столетия : эволюция научного мифа. / И. Ильин – М. : Интрада. 1998. – 255 с.
5. Коган Л. Н. Очерки теории социалистической культуры. / [Л. Н. Коган, Ю. Р. Вишневский] – Свердловск, 1972. — 168 с.
6. Культурология XX век. Энциклопедия. Т.2. (под. ред. С.Я. Левит) – СПб. : Университетская книга; 1998. – 447с.
7. Леш К. Восстание элит и предательство демократии / К. Леш. – [пер. с англ. Дж. Смити, К. Голубович]. М. : Изд. «Логос», Изд. «Прогресс». 2002. – 224 с.
8. Магнетти А. Проект «Человек» / А. Магнетти [пер. с итал]. БФ «Онтопсихология». Изд. 3-е. – М. ; 2010. – 386 с.
9. Могильний А. П. Культура і особистість : [Монографія] / А. П. Могильний – К. : Вища шк., 2002. – 303 с.
10. Никитина А. А. Граница между «немногими» и «массой» (по произведению «Аристос» Джона Фаулза) / Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали всеукр. Наук. – теорем конф. Молодих учених, 18-19 квітня 2013 р. / під ред. проф. В.М. Шейка та ін. – Х. : ХДАК, 2013. – 316 с.
11. Опанасюк О. П. Інтенціональність у просторі культури : мистецтвознавчий, культурологічний та філософський аспекти / О. П. Опанасюк // Монографія. – Львів : Ліга-Прес, 2013. – 448 с.